

Dr.med F. Wagenseil'in İstanbul Sefarad Toplumu Üzerinde Karşılaştırmalı Irk Araştırmaları (1918)

ŞEREF ETKER

Uzm. Hekim
serefetker@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6966-8816
Makale geliş tarihi: 03 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 25 Mayıs 2025

Özet

Dr. Ferdinand Wagenseil, 1914 yılında Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi'nde anatomi uzmanlığını aldıktan sonra, hekim olarak Birinci Dünya Savaşında İstanbul'a yerleşen Alman Kızılhaçı (DRK) Hastanesinde görevlendirildi. Burada anatomist ve antropolog olan Dr. Max Wolfgang Hauschild ile birlikte, önce hastanelerde yatan Türk ve Ermeni erler üzerinde antropometrik incelemeler yaptılar. Wagenseil, DRK Hastanesinin başhekimisi Dr. Theodor Zlocisti'nin yönlendirmesiyle, 1918 Eylül-Kasım aylarında İstanbul'daki Sefarad toplumundan bir grup erkek ve kadın üzerinde antropolojik incelemelere fotoğrafik belgelemeye girişti. Yine Hauschild ile birlikte, Anadolu'nun değişik yörelerinden İstanbul'a gelmiş, çoğunluğu asker olan Türk denekler üzerinde antropometrik ölçümler yaptılar. Hauschild ve Wagenseil araştırma verilerini kullanarak, savaştan sonra, karşılaştırmalı antropolojik çalışmalar yayımladılar. Bu çalışmalar, Alman askeri hekimlerin yabancı ülkelerde yürütmeyi görev bildikleri tıbbi ve antropolojik araştırmaların bir parçasını oluşturur ve daha önce Dr. Samuel Weißenberg'in İstanbul'da yaptığı araştırmaların bir sağlaması niteliğindedir. Makalede, Wagenseil'in araştırmasının, konuyla ilgili birincil kaynaklarla birlikte irdelenerek tıp tarihi ve fiziki antropoloji bakımından öneminin ortaya konması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferdinand Wagenseil, Max Wolfgang Hauschild, Theodor Zlocisti, Jak Barbut, Sefarad, Aşkenaz, ırk araştırmaları, antropoloji, antropometri, İstanbul

Abstract

Dr. F. Wagenseil's Comparative Racial Studies on the Sephardic Community of Istanbul (1918)

Dr. Ferdinand Wagenseil, an anatomist from the Munich Ludwig-Maximilians University, was assigned to the German Red Cross Hospital (DRK) in Istanbul during the First World War. In collaboration with Dr. Max Wolfgang Hauschild, Wagenseil conducted anthropometric studies on hospitalized Turkish and Armenian conscripts. With the instigation of the Dr. Theodor Zlocisti, chief physician of the DRK, between September and November 1918, Ferdinand Wagenseil undertook extensive anthropological studies complemented with photographic documentation, on a cohort of males and females from the Sephardic community of Istanbul. Drs. Wagenseil and Hauschild also performed anthropometric measurements on Turkish individuals, mostly soldiers hailed from the provinces in Anatolia. On their return to Germany, Hauschild and Wagenseil published comparative anthropological and ethnological studies. The research constituted part of the surveys that German military physicians took it upon themselves to carry out during their

foreign missions. Their anthropometric research provided a follow-up on an earlier publication on the Istanbuliot Sephardim by Dr. Samuel Weißenberg. The article aims to draw attention to the significance of Wagenseil's studies within the context of medical history and physical anthropology, through a reading of relevant primary sources.

Keywords: Ferdinand Wagenseil, Max Wolfgang Hauschild, Theodor Zlocisti, Jak Barbut, Sepharad, Ashkenaz, racial research, anthropology, anthropometry, Istanbul

Dr. Ferdinand Wagenseil, Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1915'te Türkiye'de kurulan Alman Kızılhaçı (DRK) Hastanesinde görevlendirilen hekimlerden biriydi. *Lazarett der 1. [erste] Abordnung des deutschen Vereine vom Roten Kreuz in der Türkei* veya *Deutschen Roten-Kreuz-Lazarett in Konstantinopel* olarak bilinen bu sağlık kuruluşu, Beyoğlu Defterdar Yokuşunda – Osmanlı Devleti tarafından elkonulan – İtalyan Hastanesine yerleşmişti. Dr. Wagenseil savaş süresince İstanbul'da DRK Hastanesinde çalıştı. Burada yaptığı fiziki antropoloji araştırmaları onun anatomi uzmanlığının önüne geçmiştir. Wagenseil gibi, Alman Kızılhaçı hastanelerinde bulunan askeri doktorların adları İkinci Dünya Savaşında yine duyulacaktır.

Hessen ve Rhein Dükü tarafından "Assistenzarzt der Sanitätsmission der Deutschen Roten Kreuzer zu Konstantinopel" hizmeti için kendisine verilen *Militär-Sanitäts-Kreuz* madalyasının beratı, 10 Şubat 1916. (Wagenseil aile arşivi, Tutzing).

Dr. Ferdinand Wagenseil, İstanbul'da DRK-Lazarett önünde, üniformalı (solda).

* Wagenseil aile arşivinden (Tutzing, Almanya) yararlanmamı sağlayan sayın Christian Wagenseil'a; belirli kaynaklara ulaşmakta yardımlarını gördüğüm sayın Rıfat N. Bali, Dr. Mesut Güvenbaş ve Bil.Uzm. Tomas Terziyan'a teşekkür borçluyum.

Fernando (Ferdinand) Louis Karl Wagenseil protestan bir ailenin çocuğu olarak Augsburg - Baviera'da 5 Eylül 1887'de doğdu. Münih'te Theresien-Gymnasium'u 1907 yılında bitirerek Ludwig-Maximilians Üniversitesi'nde tıp öğrenimine başladı. 1913 yılının Ağustosunda mezun olduktan sonra, Anatomi Enstitüsünde Gehe-
imrat Prof.Dr.med.vet. Johannes Rückert (1854-1923) ile çalışarak 1914'te bir Tıp Doktorluğu (Dr.med. *Universae Medicinae Doctoris*) için tezini hazırladı. Üniversi-
tenin Patoloji Enstitüsünde 1915 Mayısına kadar asistanlık yaptı.¹

Dr. Wagenseil, 26 Mayıs 1915 - 11 Temmuz 1916 ile 12 Eylül - 1 Şubat 1919 tarih-
leri arasında, toplam üçbuçuk yıl, İstanbul'da Alman Kızılhaçı misyonunda pra-
tisyen hekim (Med.pract. *praktischen Arzt*) olarak görev aldı.² Konumu bir askeri
geri hizmet sayılmaktadır. Wagenseil ilk anatomo-patolojik çalışması İstanbul'da
sarayın tifüs nedeniyle ölen iki haremağası üzerine oldu; onların otopsilerini yap-
tı. Morfolojik incelemelerini ancak İstanbul'dan ayrıldıktan sonra tamamlayarak
yayımlayabildi.³

Dr. F. Wagenseil Beyoğlu Defterdar Yokuşu DRK Hastanesinin bahçesinde (arkada, Ebül Fadıl camisinin minaresi görünmektedir). Aynı hastanede otopsi yaparken. (Karakaşyan Kardeşler Fotoğrafhanesi, Pera, c. 1917. Wagenseil aile arşivi, Tutzing)

1 Michael Unger, "Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen" (Diss. med., Justus-Liebig-Universität Gießen, 1998); Micahel Unger, *Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen* (Gießen, Wilhelm Schmitz-Vlg., 1998).

2 Dr. Wagenseil, çalışmaları sırasında Münih'te Prof. Rudolf Martin (1864-1925) ile yöntemi konusunda bir konsültasyon yaptığını yazmaktadır: "Prof. Herr Professor Martin hatte, als ich gelegentlich eines Urlaubs in München weilte, die Lebenswürdigkeit, meine Meßmethode zu überprüfen, indem ich vor ihm einen Mann durchmaß." Ferdinand Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage", *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* (Stuttgart) Bd. 23, H. 1 (1923): 36. Wagenseil 1916 yazını Almanya'da geçirmiş olmalıdır. İsviçreli fiziki antropoloji profesörü Rudolf Martin için, bkz. Amos Morris-Reich, "Anthropology, standardization and measurement: Rudolf Martin and anthropometric photography", *British Journal for the History of Science* 46, 3 (2013): 487-516. İstanbul'daki ölçümler için bir Martin Antropometresi kullanılmıştır.

3 Ferdinand Weigenseil, "Beiträge zur Kenntniss der Kastrationfolgen und des Eunuchoidismus beim Mann", *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 26, H. 2 (1927): 264-304+9 pl.

Ferdinand Wagenseil, 1916'da İstanbul'da Sahra Demiryollarında (*Feldeisenbahnchefs*) görevli olan anatomist Priv.Doç. Max Wolfgang Hauschild ile birlikte antropoloji araştırmaları – Prof. Eugen Fischer'in deyişiyle, "antropolojik kafatası çalışmaları"⁴ – yapmaya başladı.⁵ Wagenseil ve Hauschild'in İstanbul'daki bu çalışmaları savaşın sonunda, Kasım 1918'de kesilecektir.

Ferdinand Wagenseil 1919 Mayıs'ında Münih Anatomi Enstitüsü'ne asistan olarak girdi. Burada Türkiye'deki antropolojik araştırmalarının verilerini değerlendirme olanağını buldu ve *Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage* (İspanyol [Sefarad] Yahudilerinin Fiziki Antropolojisine ve Yahudi Irkı Sorununa Katkılar) başlıklı Habilitasyon Tezini hazırladı.⁶ Nisan 1921'de, Freiburg Üniversitesi'nin Anatomi Enstitüsü'nde Prof. E. Fischer'in yanında asistan olduktan sonra tezini tamamlayarak, 24 Şubat 1922 tarihinde savundu.⁷ Çalışma aynı yıl içinde makale olarak yayımlandı.⁸ Dr. Wagenseil, 1922 yılı sonunda Anatomi Doçenti olarak Çin'e, Şanghay'daki Tung-Chi (Tongji) Üniversitesine gitti.

İstanbul'da Irk Antropolojisi Araştırmaları

Ferdinand Wagenseil İstanbul'da yaşayan, "İspanyol Yahudileri" (*spaniolischen Juden*) olarak nitelediği Sefarad toplumu üzerine yaptığı araştırmanın girişinde, çalışmasını ancak 1918 yılının Eylül ve Kasım ayları arasında yapabildiğini; çalışmaya Alman Kızılhaçı (DRK) Defterdar Yokuşu Hastanesinin Başhekimi Dr. Theodor Zlocisti'nin önerisiyle başladığını belirtir. Dr. Zlocisti ve Münih'ten Prof. J. Rückert kendisine maddi destek sağlamışlardır.⁹ Araştırmanın genel giderleri dışında, deneklerin bir kısmına "bahşiş" verilmesi gerekli olmuştur.¹⁰ Çalışma, Beyoğlu'nda DRK Hastanesi ile Şehit Muhtar Bey [St. Pulchérie okulu] Hastanesinde ve Dr. Jak Barbut'un Balat'taki Or-Ahayım Musevi Hastanesinde yürütülmüştür. Ayrıca, Hasköy'deki (adı verilmeyen) bir sinagog ile iki evde denekler üzerinde antropometrik ölçümler yapılmıştır. Adigeçen evsahiplerinden biri Dr. İsrail Caleb'dir.

Dr. Wagenseil, antropolojik çalışmalarına hastane hizmetleri ile ordunun genel

4 Eugen Fischer, "M.W. Hauschild", *Anatomischer Anzeiger* Bd. 59 (1925): 472-476. "[A]nthropologische Schädeluntersuchungen in türkischen Hospitälern in Konstantinopel 1917-1918 zusammen mit Dr. Wagenseil".

5 Wolfgang Hauschild, 19 Şubat 1916 tarihinde *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*'de kafatası biçimlerinin kalıtımı üzerine bir sunum yapmıştır: Max Wolfgang Hauschild, "Das Mendeln des Schädels" *Zeitschrift für Ethnologie* 48. Jahrg., H. 1 (1916): 35-40. Hauschild de bu tarihte izinli olarak Berlin'e gitmiş olmalıdır.

6 Ferdinand Wagenseil (Assistent an der Münchner anatomischen Anstalt, jetzt in Freiburg i. B.), *Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage* (Stuttgart, E. Schweizerbart, 1922).

7 Prof. Eugen Fischer (1874-1967) ve doktora öğrencisi Seniha Tunakan (1908-2000) için, bkz. Hasan Münüsoğlu, *İrk Lekesi. Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTÇF Örneği*, İstanbul: Heretik, 2017, 93 vd. Fischer, Tunakan'ın 1938-1941 yılları arasında Berlin'de yanında çalıştığını bildirmektedir, bkz. Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*, (Dordrecht, Springer, 2008), s. 167, dn. 199.

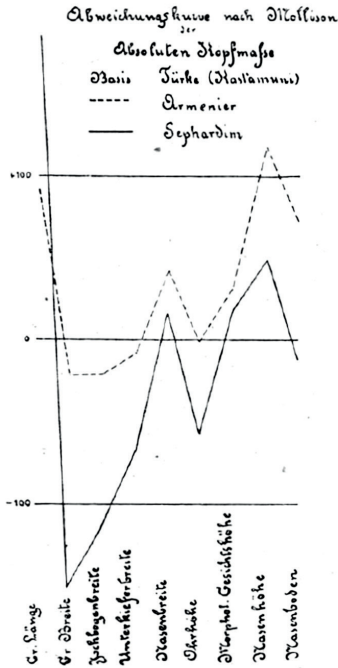
8 Ferdinand Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage" *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* (Ed. Eugen Fischer) Bd. 23, H. 1 (1923): 33-150 (37 çizelge)+2 tabl., 4 pl.

9 Ayrıca, Bavyera Bilimler Akademisi Wagenseil'in çalışması için 1300 Mark destek sağlamıştır, *Jahrbuch der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. (München, Akademie der Wissenschaften), 1918, 18.

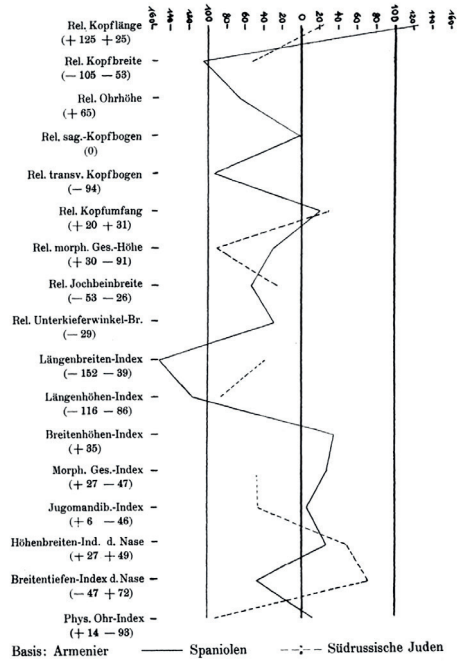
10 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 33.

sağlık ve "ahz-ı asker" (*Aushebung für den Militärdienst*) muayenelerinden zaman ayırmak zorunda kalmıştır. Bu sırada Nathan Heilborn adında bir Osmanlı eri kendisine asistanlık yapmıştır. Sefarad toplumu üzerinde 1918 yılında araştırmaya başlamadan önce, Ferdinand Wagenseil ve Wolfgang Hauschild İstanbul hastanelerinde yatan 400 kadar Türk ve Ermeni asker üzerinde yaklaşık 100 parametreyi ölçerek kaydetmişlerdir. Daha önce antropoloji dalında doktora (Ph.D.) yapmış olan Hauschild'in araştırmancının teknik, Wagenseil'in ise daha çok lojistik yanını planladığını düşünebiliriz. Dr. Wolfgang Hauschild, Almanya'ya dönüşünde araştırmanın özellikle baş ve yüz ölçümleri ile saç ve göz rengini kapsayan bulgularını yayımlamıştır.¹¹

Wagenseil, Türkler ve Rumlar üzerinde Hauschild ile birlikte yaptıkları ölçümlerle zengin bir materyal topladıklarını ve üzerinde çalışmayı planladıklarını belirtir.¹² Wagenseil, Hauschild'in ölümü nedeniyle araştırmayı çok sonra, yalnız tamamlamak durumunda kalmıştır.

Çizelge 1: Hauschild (1921: 525)

Çizelge 2: Wagenseil (1923: 145)

¹¹ Max Wolfgang Hauschild, "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden", *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin) 52/53. Jahrg., H. 6 (1920/21): 518-528. (Makalenin ekinde Dr. Felix von Luschan'ın bir değerlendirmesi vardır.) Hauschild, bu çalışmasına Wagenseil'in Sefarad toplumu üzerindeki araştırmasının bazı verilerini eklediğini açıklamaktadır.

Sözkonusu makaleye önce "Die Völker Kleinasiens und ihre Stellung zu den orientalischen Juden" başlığı konmuştur, bkz. Max Voit, "Wolfgang Hauschild zum Gedächtnis" *Zeitschrift für Ethnologie* 56. Jahrg., H. 5/6 (1924): 183 "Veröffentlichungen M. W. Hauschild's".

¹² Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 124.

Çizelge 1. [Theodor] Mollison Yöntemine Göre Baş Ölçümlerinin Sapma Eğrisi: Türk, Ermeni ve Sefarad Yahudiler. Baş ölçümlerinde, ırk bakımından "en az karışmış (*wenigsten Gemischten*)" sayılan Kastamonulu Türkler referans (0) alındığında Ermeni ve Sefarad Yahudilerin ayrıştığı görülmektedir.¹³ Hauschild, Wagenseil'in çalışmasının önemli bulgularından birisinin "Doğu ırkının" özelliklerinin Sefaradlarda, Aşkenazlara göre, daha baskın olduğunu ortaya koymasındır.¹⁴ Ermenilerin, referans alınan Türk ölçülerinden ayrışması da aynı "Doğu ırkı"nın katkısıyla açıklanmaktadır.

Çizelge 2. Ermeni, Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerde Baş Ölçümlerinin Sapma Eğrisi. Wagenseil İstanbul'daki araştırmalarında, Ermeni boyutlarını referans alarak, baş ve yüz ölçüm ve oranlarında yine Sefarad Yahudilerin (*Spaniolen*) Aşkenazlardan (*Südrussische Juden*) – Mollison fomülasyonuna göre – ayrıştığını göstermiştir. Wagenseil'in inceleme yöntemi referansı yönünden eleştirilmiştir: A. Teicher'in değerlendirmesine göre, baz (0) olarak Ermeni ölçüleri yerine Sefarad ölçülerinin alınması durumunda standart sapma değerleri 1'in altına düşmektedir.¹⁵

Wagenseil, 204 Sefarad (142 erkek ve 62 kadın) birey üzerinde ölçüm yapmıştır. Çalışmada 50 kadar parametre ölçülmüştür.¹⁶ Ölçümü yapılanların çoğunluğu İstanbul halkındandır (147/204). Yazar, bunların büyük bir kesiminin alt sosyal sınıflardan ("*niedern sozialen Schichten*") olduğunu belirtmek gereğini duymuştur. Erkekler tamamen çıplak olarak muayene edilmiş; kadınlara gömlek giydirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde antropolojik veriler sunulmuştur. Wagenseil, çalışmasının herhangi bir ırk teorisini kanıtlamaya yönelik olmadığını, verilerinin ileride yapılacak başka araştırmalarda kullanılabileceğini belirtir. İkinci bölümde Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerin ölçüm bulguları karşılaştırılır. Üçüncü bölümde ise, daha önce Dr. Wolfgang Hauschild ile birlikte yaptıkları çalışmaların bazı verilerinden ("*Armenier-Material*") yararlanılarak, yine Sefarad ve Aşkenazlarla Ermenilere ait parametreler karşılaştırılmıştır.

¹³ En yüksek sefalik indeks: %87,1 ile Kastamonu'da ölçülmüştür. Türklerde ortalama %84,3 olan indeks Ermenilerde %83,9'dur. Wagenseil ise bu oranı Sefaradlarda %78,1 bulmuştur. Buna göre Türkler ve Ermeniler "brakisefal"; Sefaradlar "dolikosefal" sayılmıştır, Hauschild, "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden", 521.

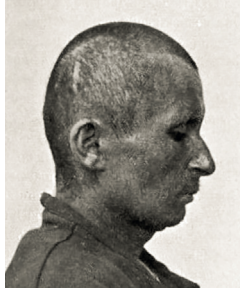
¹⁴ "Der Unterschied der Armenier von den Türken erklärt sich durch die Aufnahme der orientalischen Rasse, die trotz Vermischung mit den Mittelländischen Spaniern in den Sephardim besser zum Ausdruck kommt als bei den Aşkenazim; das ist eins der wesentlichsten Ergebnisse der Wagenseil'schen Untersuchungen." Hauschild, 1921: 526. F. von Luschan'a göre, Doğu ırkı (*orientalische Rasse*) uzun kafalı ve uzun yüzlü, koyu renk saçlı, ince kartal (kanbur) burunludur; tipik örnekleri Bedevilerdir. Buna karşılık, "Hitit tipi" geniş kafalı, geniş yüzlü, geniş burunludur, saçlı koyu renklidir, vb.

¹⁵ Amir Teicher, "Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century", *History of Human Sciences* 28, 5, Dec. 2015: 12-13, cf. 10.

¹⁶ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", tabl. I ve II.

5. "Armenier"¹⁷

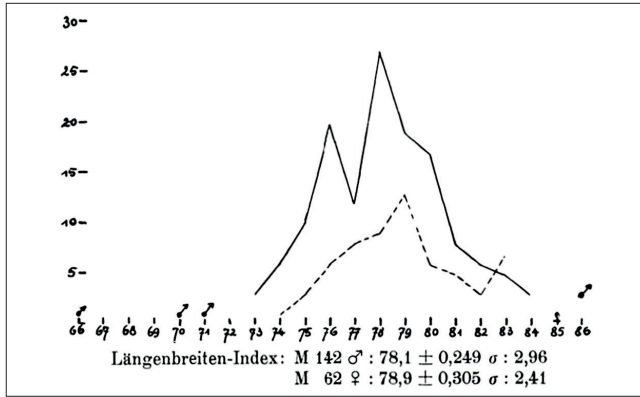
6. "Türke" (Kastamonu)¹⁸

7. "Aschkenas" (İ.A., 21, Edirne)¹⁹

Wagenseil, ölçümlerini kendisinden on yıl kadar önce İstanbul'da 100 Sefarad erkek üzerinde incelemeler yapan Dr. Weißenberg'in değerleriyle karşılaştırmıştır.²⁰ Wagenseil ve Hauschild gibi, hekim ve antropolog olan Samuel A. Weißenberg (1867-1928), Sefaradların %85,2 oranında doliko- ve mezosefal olduklarını saptamış ve görece daha az karışmış bir ırk oldukları sonucuna varmıştır.

Wagenseil'in ölçümlerinde bulunduğu Sefarad kraniyal/sefalik indeksi (*Längenbreiten-Index*) değerleri: erkeklerde $78,1 \pm 0,249$ ve kadınlarda $78,9 \pm 0,305$; Weißenberg'in erkeklerde bulunduğu indeks değeri 78,0 ile örtüşmektedir. Wagenseil, Weißenberg'in başçevresini 3 mm. küçük ($549,0 \pm 1,414$ mm. ye karşılık 546 mm.) ölçmüş olmasını onun denek sayısının daha az olmasına bağlamaktadır. Yüz ölçümlerindeki bazı farkların ise, yöntem ve ölçüm aletleriyle ilgili olduğu kanısındadır.

Çizelge 3. Wagenseil'in İstanbul'da saptadığı erkek ve kadın Sefarad sefalik indeksleri²¹

¹⁷ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", Tafel III, Armenier No. 1 (Blatt No. 384).

¹⁸ Max Wolfgang Hauschild, *Grundriß der Anthropologie* (Berlin, Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926), 168, Abb 39. "Türke aus der Peco Castamuno" (Original aufnahme der Verfassers). "Peco": Kastamonu, Daday'ın Beykoz orman köyüdür.

¹⁹ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", Tabelle I, No. 162; Tafel III. No. 15 (Blatt No. 162).

²⁰ Samuel Weißenberg, "Die Spaniolen. Eine anthropometrische Skizze", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* Bd. XXXIX (3. Folge, Bd. 9, 1909): 225-239.

²¹ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 56. Sefalik indeks (*Längenbreiten-Index*: başın en büyük genişliği / uzunluğu x 100) için seçilen oranlar: Dolikosefal: %75,9 ve altı; Mezosefal: %76,0-80,9; Brakisefal %81,0-85,4; Hiperbrakisefal %85,5 ve üstüdür.

8 a/b. Tütün işçisi Sefarad Josef A. (41) ve eşi Sarah A. (25) Hasköy, İstanbul²²

Yüzün ölçümlerinde yüzleri “çökük” bulunan 11 birey deneye alınmamıştır. (Bu kişilerden dördünün dilenci, birinin de hamal olduğu açıklanmıştır.) Yüz değerlendirmelerinde fotoğraflar kullanılmıştır: örneğin, Sarah A.’nın yüzü köşeli “romboid” ve çıkık olarak nitelenmektedir.

Burun profilinin, ırk karakteristikleri arasında gösterildiği için, üzerinde özellikle durulmuştur. Wagenseil’in ayrıntılı olarak ölçtüğü burun, karikatüristlerin popülerleştirdiği “Yahudi burnu” değil, Greko-Romen düz burun tipidir. Deri rengi F. von Luschan’ın kromatik skalasına göre değerlendirilirken, incelenen Türkler ve Ermeniler arasında yaygın olan dövmelemlerin Yahudilerde hiç görülmediği not edilmiştir. Saç özellikleri içinde, Türklerde görülen “fes kelliği” (çember biçiminde bir tutam saç dışında tepede dökülme) Yahudilerde nadirdir. Wagenseil araştırmasında, saç renkleri için Almanya’daki danışmanları E. Fischer’in ve göz rengi için R. Martin’in tablolarını kullanmıştır.

Çalışmada fizyonomi konusundaki literatürün gözden geçirildiği bölümden sonra, alınan ölçümlerden oranlar (indeks) çıkarılır ve ilişkiler (korelasyon) belirlenir; katsayıları (*Korrelations-Koeffizient*) “Bravais formülü”ne göre hesaplanır. Örneğin, boy ve baş (*absolut Kopflänge*) uzunluğu arasında pozitif; boy ile kraniyal indeks arasında negatif bir korelasyon saptanmıştır. Kadınların değişkenleri için düzeltme yapmak gerekmiştir. Aynı yayında verilen 98 erkek ve 43 kadına ait korelasyon tabloları, katsayıların yeniden hesaplanmasına olanak verdiği için, Wagenseil’in araştırması referans değerini korumaktadır.

Semitik Tip: Tanımlama ve Arayış

Sefarad (*Spaniolen*) ile Aşkenaz Yahudilerin (*südrussische Juden*) karşılaştırmasının yapıldığı ikinci bölümde Wagenseil, belirli antropolojik çalışmalara dayanarak Sefaradların “Semit” karakterlerini daha yüksek düzeyde korudukları varsayımını kabul eder. Wagenseil’in referanslarından biri Weißenberg’in Aşkenazlar üzerindeki çalışmasıdır.²³ Weißenberg ile aralarındaki yöntem farkına değinerek, bu nedenle bazı sonuçları değerlendirmesine almadığını açıklar. Araştırmacıların

²² Wagenseil, “Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden”, Tabelle1, (No. 36, J.A.); Tafel I, No 5 (Blatt No. 36); Tabelle 2 (No. 37); Tafel IV No. 22 (Blatt No. 37, S.A.).

²³ Samuel Weissenberg (Weißenberg), *Die südrussischen Juden. Eine anthropometrische Studie mit Berücksichtigung der allgemeinen Entwicklungsgeschichte* (Braunschweig, Friedrich Vieweg, 1895).

değişik Yahudi toplumlarını incelemeleri ve farklı yöntemler seçmeleri yüzünden, "Semitik tip" tanımı tartışmalı kalmıştır. Wagenseil konuyu antropometrik olarak yeniden değerlendirmeye ve bazı sonuçlara varmağa çalışır.

Wagenseil'in 142 erkek ve 62 kadın Sefarad üzerindeki ölçümlerine göre, Aşkenazların kraniyal indeksi Sefaradlara oranla erkeklerde (yüzde) -4,4 ve kadınlarda -3,5 farklıdır: Sefaradlarda dolikosefal oranı %19,7 mezosefal %65,5 ve brakisefal %12,7; buna karşılık Weißenberg'in verilerine göre (100 erkek ve 50 kadında): Aşkenazlarda brakisefal oranı %56,0; dolikosefal oranı %1,3'tür (mezosefal oranı %30,6). Wagenseil alın yapısını da farklı bulmuştur: Sefaradlarda alın daha çıkıktır.²⁴ Burun yapıları içinde "Semit burnu" Aşkenazlarda olduğu gibi (%10,0), Sefaradlarda da oldukça az (%10,6) görülen bir burun tipidir ve yaygın stereotipi desteklemez.

Göz renkleri Hauschild'in araştırmalarında ırk ayrımı için kullandığı bir özelliktir.²⁵ Sefarad erkeklerde mavi iris oranı %6,4 iken, Aşkenazlarda %22,0; toplam "açık renkte" gözler Aşkenazlarda %31,0, Sefaradlarda %13,4 oranlarında bulunmuştur. Çalışmada Sefaradların önemli sayılan ırksal karakterleri; kafa biçimi, fizyonomi, göz ve deri rengi bakımından Güney Rusya Aşkenazlarından ayrıştığı belirlenmiştir.²⁶

Sefarad, Aşkenaz ve Ermeniler

Hauschild ve Wagenseil'in Ermeniler üzerinde yaptıkları antropometrik çalışma daha sınırlıdır: 51 Ermeni er üzerinde ölçüm yapabilmişlerdir; bunlardan 29'unda yalnız beden ölçüleri alınmıştır. Ayrıca (adı verilmeyen) bir Ermeni manastırında baş ölçümleri yapılmıştır.²⁷ Ermeni kadınlar üzerinde ölçüm yapma olanağını bulamadıkları için, daha önce Dr. Vahe Minasyan tarafından yapılan (jinekolojik) muayenelerden yararlanmışlardır.²⁸ Ermeni erkeklerin ölçüm değerleri; ekstremite, kulaç genişliği ve bacak uzunluğu dışında, Sefarad ve Aşkenazlardan büyük bulunmuştur.

Ermeni kraniyal indeksi: $84,0 \pm 0,544$ ortalama değeri ile brakisefaliktir. Bunun yanında, Ermeni erkeklerde %38 gibi yüksek oranda hiperbrakisefali (%85,4 üzerinde sefalik indeks) saptanmıştır. Braki- ve hiperbrakisefali toplamı: Ermenilerde %80, Aşkenazlarda %70, Sefaradlarda ise %14,8 oranındadır. Buna karşılık Ermeni ve Sefaradlarda deri renginin benzeştiği görülmüştür. Ermeni ölçüm değerlerindeki geniş değişkenliği Hauschild, ırksal olarak yüksek oranlarda karışmışlıkla (*stark gemischt*) açıklamaktadır. Dr. Minasyan'ın düşüncesi de bu yöndedir.²⁹

24 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 112-115.

25 Max Wolfgang Hauschild, "Untersuchungen über die Pigmentation im Auge verschiedener Menschenrassen und die Pigmentation im Säugetierauge überhaupt" (Diss.med., Kgl.Bayr. Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1909).

26 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 123.

27 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 129, dn. 2.

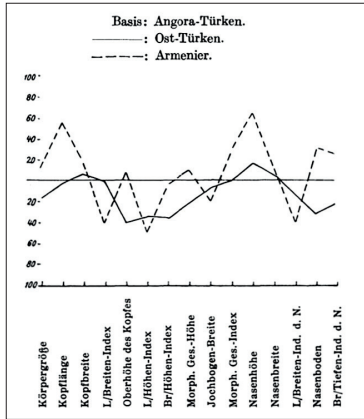
28 Wahe Minassian, "Ueber einige Rassenmerkmale der Armenierinnen: Ergebnisse von Beckenmessungen an denselben". *Wiener klinische Wochenschrift* XX. Jahrg., Nr. 3, 17. Januar 1907: 90-91 Dr. Vahe Minasyan (İstanbul 1864-1918), 600 Ermeni kadın üzerindeki ölçümlerinin çoğunluğunu İstanbul'da, bir bölümünün de İzmir ve Manisa'da yapmıştır.

29 Dr. Minasyan da Ermeni kadınların pelvis ölçüleri arasındaki farkın Ermeni ırkı içindeki "Ari ve Turani" öğelerden kaynaklandığı kanısındadır (...das heutige armenische Volk hauptsächlich aus zwei Rassenelementen, dem arischen und dem turanischen, hervorgegangen ist). Minassian, 1907: 91.

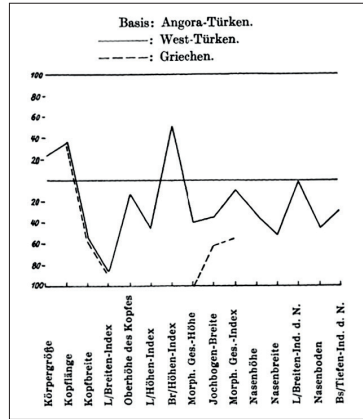
Sonuç olarak, Wagenseil, daha başlangıçta Doğulu ve Kuzeyli ırklardan etkilenmiş Önsayılı bir Yahudi arketip (*Urtyt*) varsayılabilirliğini; bununla birlikte Aşkenazların Önsayılı-Mongoloid-Alpin ve Nordik ırklarla; Sefaradların ise, hem Doğu ırkı, hem de Akdeniz ırklarıyla karışarak fiziksel olarak farklılaşmış olduklarını önerir.

Çin'den Anadolu İnsanına Bakış

Wagenseil, Şanghay'da 1907'de "Deutsche Medizinschule für Chinesen in Shanghai" olarak kurulan ve 1920'lerde Tung-chi (Tongji) Üniversitesine dönüşen tıp fakültesinin anatomi bölümünün yeniden düzenlenmesine çalışmıştır. Wagenseil'in bu girişimine destek olmak üzere, 1928 yılında Baden Kültür Bakanlığı kendisine *außerordentlicher Professor* unvanını verecektir. Wagenseil, Çin'den ayrılmadan önce, Türkiye'de topladığı materyali değerlendirmek istedi ve 1931 yılında Hauschild ile birlikte yaptıkları ölçümlerden seçtiği verileri kullanarak "Anadolu Türkleri Üzerinde Antropolojik Araştırmalar" başlığı altında (ortak) bir çalışma yayımladı.³⁰ Makalede Türklerle Anadolu Ermeni ve Rumların değerleri antro-po-grafik olarak ve tablolarla karşılaştırmalı verilerek yorumlanmış; az sayılarda ölçümleri yapılan Çerkes, Türkmen, Yörük, Kürt ve Laz erkeklerine de değinilmiştir.

Çizelge 4: Hauschild & Wagenseil (1931: 256)

Çizelge 5: Hauschild & Wagenseil (1931: 257)

Çizelge 4. Doğu Anadolu Türkleri ile Ermenilerin Karşılaştırması. M.W. Hauschild ve F. Wagenseil'in 1916-18 yıllarında yaptıkları çalışmada, Ankaralılar referans (baz) alınarak Doğu Anadolu Türkleri (Ost-Türken: Sivas, Harput, Erzurum, Trabzon) Ermenilerin boy ve baş ölçümleri karşılaştırılmıştır.³¹

Çizelge 5. Batı Anadolu Türkleri ile Rumların Karşılaştırması. Aynı yöntemle, Batı Anadolu Türkleri (West-Türken: Marmara bölgesi, Çanakkale, İzmir, Bursa) ile Rumların (Çanakkale, Bursa, İzmir, Konya, Ankara) boy ve baş ölçümlerinin karşılaştırması.³² Sefalik indeks (*Längenbreiten-Index*) benzeşmesi dikkati çekmektedir. Ancak denek sayısı azdır.

³⁰ Max Wolfgang Hauschild ve Ferdinand Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken" *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, Bd. 29, H. 2/3, (1931): 193-260+8+6 pl.

³¹ Hauschild ve Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken", 256

³² Hauschild ve Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken", 257.

Hauschild ve Wagenseil'in sözü edilen (1931) araştırmasında 471 erkek denek vardır: bunlardan 338'inin tam ölçümleri yapılarak 50 parametre saptanmıştır. Ölçüm yapılan bireyler genellikle Batı ve Orta Anadolu'dan gelen Türklerdir. Soygeçmişlerinde Türk olmadığını açıklayanlar ölçüme alınmamıştır.

Araştırmanın sonucunda, Anadolu insanında Yakın Doğu kökenli bir ırkın baskın olduğu; bu ırkın Orta Anadolu'da daha iyi tanınabildiği, ancak örneklenen toplumun farklı ırklara özgü karakterlerle karışmış olduğu savunulmaktadır. Hauschild bunun Kuzeybatıdan, Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelen bir "Sarmat ırkı" ile yoğun etkileşime (*Einschlag*) bağlanabileceği kanısındadır. Örneğin, Kastamonu çevresinde en yüksek brakisefali oranı ($86,61 \pm 0,381$) ile birlikte, en fazla açık iris renginin ($22,8$) bulunması böylece açıklanabilir.

Wagenseil, Gießen Anatomi Enstitüsü ve NSDAP

Ferdinand Wagenseil Ekim 1931'de Bonn Üniversitesi Anatomi Enstitüsünde Prof. Dr.med. Johannes Sobotta'nın kadrosunda İkinci Prosektör olarak göreve başladı. Wagenseil 1933'te akademik pozisyonuna yerleştikten sonra, SS-FM (*Fördermitglied der SS*) üyesi ve NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) destekçisi oldu.

Histoloji profesörü Dr.med. Philipp Stöhr 1935'te enstitü direktörü olunca, Birinci Prosektör ve *ordentlicher Professor*'lüğe terfi eden Ferdinand Wagenseil, doku kültürleriyle laboratuvar çalışmalarına başladı. Kardeşi Karl'ın Nazi karşıtlığı nedeniyle tutuklanarak Dachau'daki toplama kampına gönderilmesinin ardından antropolojiden uzaklaştı. Nazi Hekimler Birliği (*NS-Ärztbund*) üyesi olan Wagenseil, insan deneylerine katılmadığı halde,³³ araştırmalarında idam edilmiş kişilerden alınmış hücreleri kullanmıştır.³⁴ Bu dönemde Wagenseil, Nazi karşıtı öğrencilere ve "yarım-Yahudi" hekimlere de yardımcı olmuştur.

Prof. Ferdinand Wagenseil'in kariyerinin tartışmalı dönemi 1940'da Gießen Üniversitesinin Anatomi Enstitüsünün başına getirilmesiyle başladı. 1941'de *NS-Dozentverbund* üyesi olan Wagenseil, savaş süresince idam edilen kişilerin bedenlerinin enstitüsünde kadavra olarak kullanılmasına karşı çıkmadığı gibi, eğitim amacıyla bu cesetlerin sayıca artırılmasını istedi.³⁵ Anatomi Enstitüsünün binası, kentin 6 Aralık 1944 günü Müttefiklerce bombalanmasında zarar görünce anatomi pratik çalışmalarına ara verildi. Dr. Wagenseil NSDAP üyesi olmadığı için, savaştan sonra Gießen Üniversitesi Tıp Fakültesinin Dekanlığına getirildi. Üniversitenin Anatomi Enstitüsü 1948'de yeniden açılıncaya kadar Marburg Üniversitesinde anatomi öğretmenliği yaptı. Ferdinand Wagenseil 1955'te emeritus olunca Münih'e taşındı. Son kez 1957'de Güneydoğu Asya'da bir antropolojik saha

³³ Erdem Bağatur, "İstanbul'da Bir Nazi Doktor – Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2, 2023: 569-610; Erdem Bağatur, "Max Clara: Sweet life in Istanbul with a bitter end 1950-1966 and the search for unethically obtained tissue specimens from his estate in Turkish collections" *Annals of Anatomy* 239, (Jan. 2021): 151822.

³⁴ Sabine Hildebrandt, *The Anatomy of Murder: Ethical Transgressions and Anatomical Science during the Third Reich* (New York, Bergbahn Books, 2016), 161-162.

³⁵ Sigrid Oehler-Klein, Dirk Preuss, Volker Roelcke, "The use of executed Nazi victims in anatomy: Findings from the Institute of Anatomy at Gießen, pre- and post-1945", *Annals of Anatomy / Anatomischer Anzeiger*, 194, 3, Special Issue: Anatomy in the Third Reich (2012): 293-297.

araştırmasına çıktı. Tıp tarihi ve saat tarihi konularında makaleler yayımladı. Ferdinand Wagenseil 28 Şubat 1967'de Münih'te öldü.

Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı içinde, Alman yüksekokullarında antropolojik araştırmalar yaygınlaşırken Türkler özel bir ilgi odağı oluşturdu. Avusturyalı antropoloji profesörü Felix Ritter von Luschan (1854-1924) *Handelshochschule Berlin*'de, 1916 yılında "Türkiye Etnolojisi" dersleri vermeğe başladı.³⁶ Aynı yıllarda, Almanya'daki akademik ilginin Türkiye'de popüler bir karşılık bulduğunu görülmektedir.³⁷

Alman askeri hekimler her koşulda araştırma yapmayı görev bilmişlerdir. Birinci Alman Kızılhaçı misyonu ile birlikte 1915 yılının Şubat ayında Erzincan'a gelen Dr. Fritz (Friedrich) Colley, Dr. Hans Lindenberg ile birlikte, üç ayda 152 hastanın otopsisini yaparak patolojik bulgularını yayımlamıştır.³⁸

Erkeklerde antropometrik profil askerliğe uygunluk bakımından önem taşır. Beden yapısı hastalıklara yatkınlığın göstergesi de sayıldığı için, belirli ölçümler hasta fizik muayenesinin rutinleri arasına alınmıştır. Sefalik indeks antropometride kullanılan ilk/en eski parametrelerinden biridir ve klinik sendromların tanımındaki değerini korumaktadır.³⁹ Bunun yanında, yine sefalik indeks, genom çağına kadar, ırkların ayırımı için kullanılan bir ölçüt olmuştur.

Dr. Ferdinand Wagenseil ölçümlerine 1916'da İstanbul'daki hastanelerde yatan askerler üzerinde başlamış; hastalar taburcu olurken sağaltımla ilişkili antropometrik parametreleri yeniden alınmıştır. Her bir ölçüm Dr. Wolfgang Hauschild tarafından tekrarlanmıştır. Ölçümlerinin bir kısmı askerlik muayeneleri sırasında yapılmış; daha sonra ölçümlere sivil denekler katılmıştır. Wagenseil, savaşın son üç ayında İstanbul'da yaşayan Sefarad toplumunun antropolojisine yoğunlaşmıştır. Balat Or-Ahayim Musevi Hastanesi'nin cerrahı Dr. Jak Barbut bu çalışmalara yardım etmiş; "goy" (gayriyahudi) karşısında çekingen kalan Sefarad kadınların kendi hastanesinde görülerek antropometrik ölçümlerinin yapılmasını sağlamıştır.

Anatomi ve antropoloji uzmanları Dr. Ferdinand Wagenseil ve Dr. Wolfgang Hauschild ile Yahudi ırk sorunlarıyla yakından ilgili Aşkenaz Siyonistler Dr. Theodor Zlocisti ve Arthur Rupp'in aynı zamanda İstanbul'da bulunmaları, Sefaradlar üzerinde araştırma yapılmasını gündeme getirmiş olmalıdır. Dr. Zlocisti, Dr. Wa-

³⁶ Andrew D. Evans. *Anthropology at War: World War I and the Science of Anthropology in Germany*. (Chicago: Chicago University, Press, 2010), 121-124.

³⁷ Bkz. Avanzade [Mehmed] Süleyman. *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?* [H. 1335] çeviriyazı: İsmail Dinçarslan ve Erksin Güleç, "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* 13, 3, (Sept.-Dec. 2016): 4024-4030.

³⁸ Fritz Colley (Chefarzt der Lazarett der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz zu Erzincan in Anatolien), "Der Mythos von der Gerlach'schen Klappe und über die Häufigkeit der Epityphlitis der Vegetariern" *Archiv für klinische Chirurgie*, Bd. 108, H. 1, August 1916: 95-106. Colley, Anadolu'nun Türk, Kürt, Arap ve Ermenilerini özel günler dışında hayvan (*Hammel*) kesip yemedikleri için vejetaryen saymaktadır. Fritz Colley (1864-1934) ve Hans Lindenberg (1887-1944) için, bkz. Şeref Etker. "Bir Bakterinin Biyografisi – S. paratyphi Erzincan (Neukirch)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, Savaş ve Bilim özel sayısı, 2018: 87-109.

³⁹ Deanna Fish, Christina Hinton, Amy Barrios. "Revisiting the Cephalic Index: The Origin, Purpose, and Current Applicability – A Narrative Review" *Journal of Prosthetics and Orthotics*, 36(2), (April 2024): e35-e48.

genseil'in çalıştığı Alman Kızılhaçı'nın Defterdar Yokuşu Hastanesinin başhekimi-
dir ve Sefaradlar üzerindeki araştırmanın planlayıcı ve yöneticisidir. Irk antropolo-
jisi 20. yüzyıl başlarında ideolojik bir karakter kazanarak değişik siyasal çevrelerin
gündemine girmiştir.⁴⁰ İkinci Meşrutiyet ile birlikte Türkiye Yahudi toplumu içinde
siyasal tartışmaların başladığı görülmektedir.⁴¹ Yahudi göçlerinin kavşağındaki İs-
tambul Avrupa'daki Sionizm tartışmalarının bir platformu olmuştur.⁴²

Dr. Theodor Zlocisti, Doğu Avrupa kökenli Aşkenazlarının saf Yahudiliğine ("Ostju-
den-Mythos") inanmaktaydı.⁴³ 1916 Eylülünde Cemal Paşa tarafından Filistin'den
İstanbul'a sürülen Arthur Ruppın de öjenist görüşleriyle tanınan bir Siyonist ör-
gütçüydü.⁴⁴ Buna karşılık, onlardan önce İstanbul'a gelen Dr. Samuel Weißenberg
Sefaradların dolikosefal ve Aşkenazlara göre daha saf Yahudi ırkı olduğunu savu-
nuyordu. Wagenseil'in bulguları Weißenberg'in yorumunu değilse bile, sonuçlarını
destekler niteliktedir.

Hauschild'in "Küçük Asya halkları ve Yahudilerle ilişkileri" ("Die kleinasiatische
Völker und ihre Beziehungen zu den Juden") ve Wagenseil'in "İspanyol Yahudi-
lerinin [Sefarad] Fiziki Antropolojisine ve Yahudi Irkı Sorununa Katkılar" ("Be-
iträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen
Rassenfrage") konulu araştırmaları; Türkler, Ermeniler ve Aşkenaz Yahudilerde
yakın sayılabilecek antropometrik değerler ortaya koymasına karşın, Türkçe fiziki
antropoloji literatürüne girmemiştir.⁴⁵

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne bağlı Türk Antropoloji Tedkikat Merkezi
tarafından gerçekleştirilen: "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mu-
kayesevi tedkiki" başlıklı bir çalışmada (1926) "İspanyol Yahudileri cemaatini ya-
kından tedkik icab eylediği fikrindeyiz" denilmekle birlikte, Wagenseil'in İstanbul
Sefaradları ile ilgili makalesine (1923) bir referans yoktur.⁴⁶

Hauschild ve Wagenseil'in 1931'de yayımlanan "Anadolu Türkleri Üzerinde Ant-
ropolojik Araştırmalar" ("Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Tür-
ken") başlıklı makalesine Reşit Galip, Şevket Aziz Kansu ve Afet İnan çalışma ve
konuşmalarında değinmiş, fakat yalnızca iki veriyi: boy ve sefalik indeksi ("kafa

40 Aron Sandler. *Anthropologie und Zionismus. Ein populär-wissenschaftliche Vortrag*, Brün: Jüdischer Buch- u. Kunstverlag, 1904.

41 Julia Phillips Cohen. *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, çev. Feyyaz Şahin, (İstanbul: Alfa, 2017), 217 vd.

42 Esther Benbassa. "Zionism and the Politics of Coalitions in the Ottoman Jewish Communities in the Early Twentieth Century." *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Yay. haz. Aron Rodrigue, 225-251. Bloomington: Indiana University Press, 1992.

43 Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 191.

44 Amos Morris-Reich, "Arthur Ruppın's concept of race" *Israel Studies* 11, 3 (2006): 1-30.

45 Şevket Aziz Kansu. "Rassengeschichte der Türkei". *TTK Belleten*, XL, 159, (Temmuz 1976): 353-402. Kansu, Hauschild'in adigeçen makalesini bibliyografyasında göstermiş, fakat yazısında kullanmamıştır.

46 [Berkol] Nureddin [Ali], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [Aimé] Mouchet, İsmail Hakkı. "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mukayesevi tedkiki / Étude comparative de la race turque et de quelques autres races vivant à Constantinople", *Türk Antropoloji Mecmuası* 1, 2, Mart 1926: 5-21 [Fr. 5-22]; 2, 3, Eylül 1926: 5-38 [Fr. 5-38]; 3, 4, Mart 1927: 9-19 [Fr. 9-19]. Makalenin ikinci bölümünde ("Eşhas ve Efradın İnkışaf ve Neması"): 8-16 yaşlarında 1.340 Musevi çocuğunun yalnız boy, kilo ve göğüs çevresi (inspiriyum / şehik esnasında) ölçümü vardır (Fransızca bölümde: "Développement du sujet israélite [sujets juifs]").

karanesi") kullanmışlardır.⁴⁷ Türkiye'de 1937'de tamamlanan antropometrik anket nicelik olarak kapsamlıdır.⁴⁸ Ancak, parametre sayısı (59.728 birey üzerinde 26 parametre ve 29 indeks) Hauschild ve Wagenseil'in çalışmalarından daha sınırlıdır. Türkiye'de Hauschild ve Wagenseil'in çalışması ölçeğinde bir antropolojik araştırma, yaklaşık 40 yıl sonra, 1960-61 yıllarında (915 erkek askeri personel üzerinde 146 parametre) yapılabilecektir.⁴⁹ Wagenseil ve Hauschild'in yöntem ve verileri, genellikle ikincil kaynaklardan yararlanılan yeni yayınlarda da irdelenmemiştir.⁵⁰

Birinci Dünya Savaşının İstanbul'da biraraya getirdiği üç Alman hekim: Ferdinand Wagenseil, Theodor Zlocisti ve Max Wolfgang Hauschild'in kentin Sefarad Yahudi toplumu üzerinde yaptıkları araştırmaların Türkiye'nin insanbilim dağarına – yeterince değerlendirilmemiş ya da gözardı edilmiş olsa da – özgün bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Kısa özgeçmişler

Dr. Theodor Zlocisti⁵¹ 17 Şubat 1874 tarihinde Batı Prusya'da, Borchestowa'da (Danzig) doğdu. Tıp öğrenimini 1900 yılında Berlin'de tamamladı. Siyonist harekete katılan Theodor Zlocisti 1910 ve 1913 yıllarında iki kez Filistin'e gitti. Savaş sırasında Filistin'de bulunabilmek amacıyla Alman Kızılhaçı'nda görev alan Zlocisti, 1915 yılı başında Erzincan'da açılan hastaneye gönderildi. Misyon Eylül ayında İstanbul'a döndü; Zlocisti 1916'da Alman Kızılhaçı'nın Defterdar Yokuşundaki İtalyan Hastanesinde açılan hastanesinin başhekimliğine getirildi. Binbaşı rütbesiyle Gelibolu Savaşlarına katıldı. Dr. Zlocisti, İstanbul'da Alman-Türk Askeri Hekimler Birliğinin etkinliklerinde yer aldı ve Türkiye'den tifüs ve iskorbüt üzerine bilimsel yayınlar yaptı.⁵² Theodor Zlocisti, Arthur Ruppın ve Richard Lichtheim İstanbul'da düzenli olarak görüştüler;⁵³ DRK Defterdar Hastanesi, KJV'nin (Kartell Jüdischer Verbindungen) bir merkezi haline geldi.⁵⁴ Dr. Zlocisti'nin eşi Hulda (Thomaschewsky) Berlin'de kaldı ve *Hilfskomitee der Zionistischen Vereinigung*

47 Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi. Türk Irkının Anavatanı Anadolu*, 3. bs. (Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 2022), 81. (Hauschild & Wagenseil'in makalesi kitabın bibliyografyasında gösterilmemiştir.)

48 Zafer Toprak. "Atatürk, Eugène Pittard ve Afet Hanım: En Büyük Antropolojik Anket". *Toplumsal Tarih*, sayı 205, Ocak 2011: 20-32; Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 3. bs., (İstanbul, T. İş Bankası Kültür yay., 2023), 225-260.

49 Edmund Churchill. "The Sample: Statistical Summaries". *Anthropometric Survey of Turkey, Greece and Italy*. yay. haz. Hans Theodore Edward Hertzberg, vd., 87-273. (NATO Advisory Group for Aeronautical Research and Development. Oxford: Pergamon Press, 1963).

50 Örneğin, Erksin Güleç ve ark., Afet İnan'ı kaynak olarak kullanır: "Hauschild (sic.) ve Wagenseil gibi araştırmacılar az sayıda yetişkin bireyler üzerinde antropometrik çalışmalar yapmışlardır." Erksin Güleç, Galip Akın, Mehmet Sağır, Başak Koca Özer, Timur Gültekin, Yener Bektaş "Anadolu İnsanın Antropometrik Boyutları: 2005 Yılı Türkiye Antropometri Anketi Genel Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 2, 2009: 189. Yine, Afet İnan'dan aktaran Olcay Neyzi ve ark.: "Hauschild and Wangenseil (sic.) (272 Anatolian Turks)..." Olcay Neyzi, H. Nurçin Saka ve Selim Kurtoglu, "Anthropometric studies on the Turkish population – A Historical review" *Journal of Clinical Research in Pediatric Endocrinology*, 5, 1 (2013): 6.

51 Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 203-235.

52 Theodor Zlocisti, "Ueber Skorbit" *Medizinische Klinik* (Berlin), XII. Jahrg., Nr. 25/602 (18. Juni 1916): 659-663. (Nach einem Vortrage in der deutsch-türkisches militärärztlichen Gesellschaft zu Stambul.)

53 Andrea Kirchner, "Ein vergessenes Kapitel jüdischer Diplomatie: Richard Lichteim in den Botschaften Konstantinopels (1913-1917)" *Naharaim*, 9, 1-2 (2015): 128-150.

54 Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 230.

für Deutschland'ın başkanı seçildi. Yine Siyonist olan ve Avusturya-Macaristan ordusunda askerlik yaparken Filistin'de ve İstanbul'da çalışan serolog Dr.ing. Arthur (Arthur) Felix, Zlocisti'nin damadı oldu.⁵⁵ 1921 yılında Tel Aviv'e yerleşen Dr. Theodor Zlocisti 25 Aralık 1943'de Hayfa'da öldü.

Prof.Dr. phil. et med. Max Wolfgang Hauschild⁵⁶ 26 Ağustos 1883'de Dresden'de doğdu. Eğitimine İngiltere'de Oxford'da başladı; Almanya'ya döndükten sonra Berlin, Münih ve Freiburg im Breisgau'da antropoloji öğrenimi gördü. Münih Üniversitesinde bu dalda doktora yaptı (1909). Freiburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde 1911'de Tıp Doktoru olduktan sonra Dresden'de ikinci bir antropoloji doktora-sı yaptı (1912). Kahire'deki Alman Hastanesinde çalıştı. Almanya'ya döndükten sonra, 1914'te Göttingen'de Anatomi Doçenti (Privat Dozent) oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında süvari birliğiyle Doğu cephesinde görevlendirildi; göğüs hastalığı nüksedince Türkiye'ye gönderildi ve 1918'e kadar üç yıl İstanbul'da kaldı. Kafatası biçimlerinin Mendel genetiğine göre kalıtımı üzerine "*Das Mendeln des Schädels*" başlıklı makalesi buradayken yayımlandı. Savaşın sonu Berlin Friedrich-Wilhelms-Universität Anatomi Enstitüsü'nde Prosektör ve *außerordentlicher Professor* olarak atandı ve burada antropoloji çalışmalarını sürdürdü. Hauschild, Hollanda'nın Doğu Hint Adalarındaki (Endonezya) saha çalışması sırasında, Java adasında sıtmaya yakalandı. Almanya'ya dönerken, 24 Eylül 1924'te Sumatra açıklarında öldü; cenazesi okyanusa bırakıldı. Wolfgang Hauschild'in *Grundriß der Anthropologie* kitabı ölümünün sonra yayımlanmıştır.⁵⁷

Dr. Jak Barbut⁵⁸ (Jacques Barbouth, 1882-1950) Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1904 yılı mezunu, anatomi ve genel cerrahi uzmanıdır. 1913'te Hapishane-i Umumi hekimliğine atanan Jak Barbut, daha sonra getirildiği Sultanahmet Merkez Hapishanesi'nin başhekimliği yanında, Balat Or-Ahayim Musevi Hastanesi'nin cerrahi klinik şefliğini yapmıştır. Balkan Savaşında Hilal-i Ahmer Darülfunun Hastanesinde görev almış; Mükellef Yüzbaşı olarak Birinci Dünya Savaşına katılmıştır. Memalik-i Osmaniye Musevi Etibba Cemiyeti'nin (1914) kurucuları arasında yeralan Dr. Jak Barbut, 1917'de Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahanesi'ne başkan seçilmiştir.⁵⁹ Türk Cerrahi Cemiyeti'nin (1929) ilk üyelerindendir.

Dr. İsrail Caleb (İsrail Kaleb)⁶⁰ 1871'de Filibe'de doğdu. Viyana Üniversitesinde öğrenci iken *Akademischen Verein Kadimah* örgütüne katıldı.⁶¹ Tıp Fakültesin-

55 *Jüdische Zeitung* (Wien), XIII. Jahrg., Nr. 1, 3. Jänner 1919: s. 4, sü. 1.

56 Rudolf Fick, "Zum Andenken an Hauschild" *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 51. Jahrg., Nr. 2 (9. Januar 1925): 74-75.

57 Max Wolfgang Hauschild, *Grundriß der Anthropologie* (Berlin, Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926). Bu kitabı bir önsöz yazan E. Fischer, Hauschild'in çalışmasının bir ırk dotrini taşımadığını belirtir ("*Ejine spezielle Rassenlehre war nicht beabsichtigt*").

58 Rifat N. Bali, *Jak Barbut, İstanbul Merkez Hapishanesi Başhekim* (İstanbul, Libra yay., 2022).

59 Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (İstanbul, Libra yay., 2017), 18.

60 İzhak R. Molho, "Pajinas de İstoria Sionista: Dr. İsrail Caleb de İstanbul" *La Vera Luz* (İstanbul) Yıl 14, sayı 695/584, (26 Mayıs 1964/15 Sivan 5724): 3; sayı 696/585 (4 Haziran 1964/24 Sivan 5724): 3. Dr. Kaleb'in B'nai B'rith derneği İstanbul mahfeli "Loge de Constantinople" kimliği için, bkz. Rifat N. Bali, Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçi başısı Sami Günzberg, 1. bs. (İstanbul, Kitabevi, 2007), 220. Ayrıca bkz., "Moritz Abraham" web-sayfası: <https://danielabraham.net/tree/abraham/moritz/> (erişim: 12.12.2024)

61 Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 366.

den 1894 yılında mezun oldu. Bir süre Bulgaristan'da çalıştıktan sonra İstanbul'a yerleşerek sigorta hekimliği yaptı. Bir Sefarad olmasına karşın *Zionistische Organisation*'un Türkiye temsilciliğine getirildi; Filistin Ofisi'nde (*Palästina-Amt*) ve *Vaad Aliya*'da görev aldı. Uluslararası toplantılara "İstanbul Siyonistleri" adına katıldı.⁶² Dr. İsrail Kaleb'in eşi Jenny'nin kardeşi (Irène Hefter), Richard Lichtheim ile evli idi. Dr. İsrail Kaleb 1945'te İstanbul'da öldü. 1914-21 yıllarında ev adresi: Beyoğlu, Asmalımescit sok., No. 7, Atlas Apartmanı, Daire 2.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- 1937 Türkiye Antropometri Anketi (59.728 Erkek ve Kadın Üzerinde Yapılmıştır) / *Enquête Anthropometrique Turque de 1937 (Faite sur 59.728 individus de deux sexes)*. İstanbul, Hüsniyat Basımevi, 1937. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü yay., 151.
- Avanzade [Mehmed] Süleyman. *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?* [H. 1335] çeviriyazı: İsmail Dinçarslan ve Erksin Güleç. "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* (Sakarya) 13, 3, Sept.-Dec. 2016: 4024-4030.
- Bagatur, Erdem. "İstanbul'da Bir Nazi Doktor – Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2, 2023: 569-610.
- Bali, Rıfat N. *Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg*. 1. bs., İstanbul: Kitabevi, 2007.
- , *Jak Barbut, İstanbul Merkez Hapishanesi Başhekimi*. İstanbul: Libra, 2022.
- Benbassa, Esther. "Zionism and the Politics of Coalitions in the Ottoman Jewish Communities in the Early Twentieth Century", *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*. Yay. Haz. Aron Rodrigue, Bloomington: Indiana University Press, 1992.
- [Berkol] Nureddin [Ali], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [Aimé] Mouchet, İsmail Hakkı. "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mukayesevi tedkiki / Étude comparative de la race turque et de quelques autres races vivant à Constantinople". *Türk Antropoloji Mecmuası* 2, 2, Mart 1926: 5-18/[Fr.] 5-22; 2, 3, Eylül 1926: 5-38/[Fr.] 5-38; 3, 4, Mart 1927: 9-19/[Fr.] 9-19.
- Churchill, Edmund. "The Sample: Statistical Summaries", *Anthropometric Survey of Turkey, Greece and Italy*. Yay. Haz. Hans Theodore Edward Hertzberg, vd., 87-273. (NATO Advisory Group for Aeronautical Research and Development) Oxford: Pergamon Press, 1963.
- Cohen, Julia Phillips. *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*. Çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: Alfa, 2017.
- Colley, Fritz. "Der Mythos von der Gerlach'schen Klappe und über die Häufigkeit der Epityphlitis der Vegetariern". *Archiv für klinische Chirurgie*, Bd. 108, H. 1, August 1916: 95-106.
- Dinçarslan, İsmail ve Erksin Güleç. "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* 13, 3, Sept.-Dec. 2016: 4020-4047 (Ek Tablo: 19. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Anadolu'da Fiziksel Büyüme-Gelişmeye İlişkin Yapılan Bazı Çalışmalar).
- Etкер, Şeref. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*. İstanbul: Libra, 2017.
- , "Bir Bakterinin Biyografisi – S. paratyphi Erzincan (Neukirch)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, Savaş ve Bilim özel sayısı, 2018: 87-109.
- Evans, Andrew D. *Anthropology at War: World War I and the Science of Anthropology in Germany*. Chicago: Chicago University Press, 2010.
- Fick, Rudolf. "Zum Andenken an Hauschild". *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 51. Jahrg., Nr. 2, 9. Januar 1925: 74-75.
- Fischer, Eugen. "M.W. Hauschild". *Anatomischer Anzeiger* Bd. 59, Nr. 19/20, 1925: 472-476.
- Güleç, Erksin, Galip Akın, Mehmet Sağır, Başak Koca Özer, Timur Gültekin, Yener Bektaş. "Anadolu

62 *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 392, 24. Februar 1920, s. 2, sü. 1. (Die Sitzung des Großen zionistischen Aktionskomitees in London) "Israel Caleb spricht namens der Zionisten Konstantinopels aus..."

- İnsanın Antropometrik Boyutları: 2005 Yılı Türkiye Antropometri Anketi Genel Sonuçları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 49, 2, 2009: 187-201.
- Hauschild, Max Wolfgang. "Das Mendeln des Schädels". *Zeitschrift für Ethnologie* 48. Jahrg., H. 1, 1916: 35-40.
- . "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden". *Zeitschrift für Ethnologie* 52./53. Jahrg., H. 6 (1920/21): 518-528.
- . *Grundriß der Anthropologie*. Berlin: Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926.
- . ve Ferdinand Wagnseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 29, H. 2/3, 1931: 193-260+8+6 pl.
- [İnan,] Afet. *L'Anatolie, le pays de la "race" turque: recherches sur les caractères anthropologiques de la Turquie (Enquêtes sur 64.000 individus)* [1. bs.] Genève: Imp. Albert Kundig, 1939.
- . *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi. Türk Irkının Anavatanı Anadolu*. 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Kansu, Şevket Aziz. "Rassengeschichte der Türkei". *Türk Tarih Kurumu Belleten* XL, 159, Temmuz 1976: 353-402.
- Kirchner, Andrea. "Ein vergessenes Kapitel jüdischer Diplomatie: Rihard Lichteim in den Botschaften Konstantinopels (1913-1917)". *Naharaim* (Berlin) 9, 1-2, 2015: 128-150.
- Minassian, Wahe. "Ueber einige Rassenmerkmale der Armenierinnen: Ergebnisse von Beckenmessungen an denselben". *Wiener klinische Wochenschrift* XX. Jahrg., Nr. 3, 17. Januar 1907: 90-91.
- Molho, İzhak R. "Pajinas de İstoria Sionista: Dr. İsrail Caleb de İstanbul". *La Vera Luz* (İstanbul) 14, 695/584, 26 Mayıs 1964/15 Şivan 5724, 3; 14, 696/585, 4 Haziran 1964/24 Şivan 5724, 3.
- Morris-Reich, Amos. "Arthur Ruppın's concept of race". *Israel Studies* (Bloomington) 11, 3, Fall 2006: 1-30.
- . "Anthropology, standardization and measurement: Rudolf Martin and anthropometric photography". *British Journal for the History of Science* 46, 3, 2013: 487-516.
- Münüşoğlu, Hasan. *İrk Lekesi. Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTCF Örneği*. İstanbul: Heretik, 2017.
- Neyzi, Olcay, H. Nurçin Saka ve Selim Kurtuluş. "Anthropometric studies on the Turkish population – A Historical review". *J. Clinical Research in Pediatric Endocrinology* (İstanbul) 5, 1, 2013: 1-12.
- Oehler-Klein, Sigrid, Dirk Preuss ve Volkar Roelcke. "The use of executed Nazi victims in anatomy: Findings from the Institute of Anatomy at Gießen, pre- and post-1945". *Annals of Anatomy / Anatomischer Anzeiger* 194, 3, Special Issue: Anatomy in the Third Reich, 2012: 293-297.
- Sandler, Aron. *Anthropologie und Zionismus. Ein populär-wissenschaftliche Vortrag*, Brün: Jüdischer Buch- u. Kunstverlag, 1904.
- Schmuhl, Hans-Walter. *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*. Dordrecht, Springer, 2008.
- Spranger, Albrecht. *Theodor Zlocisti, Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*. Berlin: Neofelis Verlag, 2020.
- Teicher, Amir. "Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century". *History of Human Sciences* 28, 5, Dec. 2015: 17-48.
- Toprak, Zafer. "Atatürk, Eugène Pittard ve Afet Hanım: En Büyük Antropolojik Anket". *Toplumsal Tarih* 27, 205, Ocak 2011: 20-32.
- . *Cumhuriyet ve Antropoloji*. 3. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2023.
- Unger, Michael. Ferdinand Wagnseil (1887-1967): *Integrativer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen*, Gießen: Wilhelm Schmitz-Vlg., 1998. Arbeiten zur Geschichte der Medizin in Gießen, Bd. 24.
- Voit, Max. "Wolfgang Hauschild zum Gedächtnis". *Zeitschrift für Ethnologie* 56. Jahrg., H. 5/6, 1924: 179-183,
- Wagnseil, Ferdinand. "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 23, H. 1, 1923: 33-150.
- . "Beiträge zur Kenntnis der Kastrationfolgen und des Eunuchoidismus beim Mann". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 26, H. 2, 1927: 264-304+5 pl.
- Weissenberg (Weißenberg), Samuel. *Die südrussischen Juden. Eine anthropometrische Studie mit Berücksichtigung der allgemeinen Entwicklungsgeschichte*. Braunscheig: Friedrich Vieweg, 1895.
- . "Die Spaniolen. Eine anthropometrische Skizze". *Mitteilungen der Anthropologischen*

- Gesellschaft in Wien Bd. XXXIX (3. Folge, Bd. 9), 1909: 225-239.
- Wistrich, Robert S. *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford: Littman Library, Oxford Univ. Press, 1988.
- Zaides, Sarah M. *Tevye's Ottoman Daughter: Ashkenazi and Sephardi Jews at the End of Empire*. İstanbul: Libra, 2022.
- Zlocisti, Theodor. "Ueber Skorbut". *Medizinische Klinik* (Berlin) XII. Jahrg., Nr. 25 (602), 18. Juni 1916: 659-663.
- ". "Zur Epidemiologie des Fleckfiebers (Nach Erfahrungen aus der Türkei)", *Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten* (Berlin) 89, Dez. 1919: 387-415.

Tezler

- Hauschild, Max Wolfgang. "Untersuchungen über die Pigmentation im Auge verschiedener Menschenrassen und die Pigmentation im Säugetierauge überhaupt". Diss. med., Kgl. Bayr. Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1909.
- Unger, Michael. "Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Gießen". Diss. med., Justus-Liebig-Universität Gießen, 1998.
- Wagenseil, Ferdinand. "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage". Diss. med., Badischen Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, 1922.
- Zaides, Sarah Michelle. "Tevye's Ottoman Daughter: The Making of Ashkenazi and Sephardi Jews in the Shatterzones of Empire, 1882-1923". Ph.D. diss., Seattle, University of Washington, 2017.

Sürelî yayınlar

- Թեոդիկ [Teotig]. Ամենուն Տաղանդը [Amenun Daretsuytsı / Herkesin Yıllığı, İstanbul: M. Hovagimyan Matb.] 15, 1921: 324.
- Jahrbuch der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München, Akademie der Wissenschaften, 1918, 18.
- Jüdische Zeitung* (Wien). XIII. Jahrg., Nr. 1, 3. Jänner 1919: s. 4, sü. 1.
- Wiener Morgenzeitung*. Nr. 392, 24. Februar 1920: s. 2, sü. 1.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www.angelfire.com/wa2/wagenseil/vorwort.htm>
- https://archive.org/stream/ArchivFrKlinischeChirurgie.V.108.1917/Archiv%20f%C3%BCr%20klinische%20Chirurgie.%20v.108.1917_djvu.txt
- <https://danielabraham.net/tree/abraham/moritz/>
- Bagatur, Erdem. "Max Clara: Sweet life in Istanbul with a bitter end 1950-1966 and the search for unethically obtained tissue specimens from his estate in Turkish collections". *Annals of Anatomy* 239, (2021): 151822. <https://doi.org/10.1016/j.aanat.2021.151822>
- Fish, Deanna, Christina Hinton ve Amy Barrios. "Revisiting the Cephalic Index: The Origin, Purpose, and Current Applicability – A Narrative Review". *Journal of Prosthetics and Orthotics* 36(2), April 2024: e35-e48.